

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.
Ефективна економіка. 2026. № 3.
ISSN 2307-2105

Copyright © The Author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2026.3.16>

УДК 334.738:631.115.8(477):330.131.7

М. М. Ігнатенко,

д. е. н., професор, завідувач кафедри економіки,

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-8626-4624>

Л. О. Мармуль,

д. е. н., професор, завідувач кафедри менеджменту,

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-0880-524X>

**ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КООПЕРАТИВНИХ
ВІДНОСИН І КООПЕРАТИВІВ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ**

M. Ihnatenko,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Department of Economics,

Hryhorii Skovoroda University of Pereiaslav,

L. Marmul,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Department of Management,

Hryhorii Skovoroda University of Pereiaslav,

**CHALLENGES AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF
COOPERATIVE RELATIONS AND COOPERATIVES IN uKRAINE'S
AGRICULTURAL SECTOR AMID UNCERTAINTY**

Стаття присвячена виявленню конкурентних переваг кооперативних відносин, проблем їх функціонування в умовах невизначеності та обґрунтуванню перспектив розвитку на інноваційних засадах організації та врахування чинників і потенціалу євроінтеграції. Встановлено, що кооперативні відносини, кооперативний рух притаманні Україні ще з 19 ст., тобто понад 2 століття. Вони переживали й переживають різні за тривалістю та змістом етапи розвитку, місії і завдання, але у будь-якому разі – це направленість на підвищення ефективності діяльності за умови зменшення витрат учасників. Їх результатом є формування кооперативів багатьох видів, основними з яких в аграрному секторі є: виробничі, обслуговуючі, кредитні, споживчі. Виявлено, що незважаючи на постійну підтримку держави, міжнародних, особливо європейських організацій і програм, їх кількість є не досить стабільною та вкрай недостатньою в роки незалежності. Однак в умовах невизначеності, втрат та ризиків війни саме кооперація здатна збільшити ресурсний потенціал малих і середніх аграрних підприємств, фермерських, селянських господарств, дрібних товаровиробників; фінансування для впровадження технологій точного землеробства та інших інновацій; сформувати товарні партії продукції для реалізації. Також йдеться про підтримку складського господарства й логістики, роздрібної і гуртової торгівлі на інноваційних засадах, спільної соціальної відповідальності, у т.ч. за відтворення сільських територій; зростання екологізації виробництва, його органічного сегменту. Обґрунтовано, що втрати війни спонукали до розвитку нового виду кооперативів – енергетичних.

Cooperative relationships, and the formation and development of cooperatives, are aimed at maximising the efficiency of all types of activity through the pooling of resources and the combined efforts of their members. As a rule, they involve small-scale and micro-producers who lack the individual capacity to address production, marketing, logistics and financial challenges on their own. The functioning of

consumer cooperatives is geared towards supporting households. This article examines the competitive advantages of cooperative relationships, the challenges they face in operating under conditions of uncertainty, and the prospects for their development based on innovative organisational principles, whilst taking into account the factors and potential of European integration. It has been established that cooperative relations and the cooperative movement have been present in Ukraine since the 19th century, i.e. for over two centuries. They have undergone and continue to undergo various stages of development, missions and tasks, differing in duration and content, but in any case, they are aimed at improving operational efficiency whilst reducing participants' costs. This has resulted in the formation of many types of cooperatives, the main ones in the agricultural sector being: production, service, credit and consumer cooperatives. It has been found that, despite constant support from the state and international organisations and programmes, particularly European ones, their numbers have been rather unstable and extremely insufficient during the years of independence. However, in conditions of uncertainty, losses and the risks of war, it is precisely cooperation that can increase the resource potential of small and medium-sized agricultural enterprises, farms, peasant holdings and small-scale producers; provide funding for the introduction of precision farming technologies and other innovations; and form batches of produce for sale. It also concerns support for warehousing and logistics, retail and wholesale trade based on innovative principles, shared social responsibility, including for the regeneration of rural areas; and the growth of environmentally friendly production and its organic segment. It is argued that the losses of the war have prompted the development of a new type of cooperative – energy cooperatives.

Ключові слова: кооперативні відносини, кооперативи, аграрний сектор, невизначеність, загрози війни, євроінтеграція, перспективи.

Key words: cooperative relations, cooperatives, the agricultural sector, uncertainty, the threat of war, European integration, prospects.

Постановка проблеми. Кооперативні відносини, формування й розвиток кооперативів направлені на всіляке підвищення ефективності всіх видів діяльності за рахунок консолідації ресурсів та інших зусиль їх учасників. Як правило, вони стосуються дрібних та малих виробників, які мають недостатньо своїх одиночних можливостей для вирішення виробничих, збутових, логістичних, фінансових завдань. На підтримку домашнього господарства направлене функціонування споживчої кооперації. Споживчі кооперативи дозволяють сільським жителям реалізовувати надлишки продовольчої продукції й отримувати необхідні товари на пільгових умовах своїм пайовикам.

Фінансову підтримку своїм учасникам можуть надавати кредитні спілки. Однак з впровадженням ринкового механізму господарювання роль кооперативних відносин та кооперативів в аграрному секторі України значно знизилася. Між тим вони мають значний потенціал для гармонізації підприємницького середовища, підвищення конкурентоспроможності дрібних і середніх товаровиробників, особливо в умовах невизначеності та втрат війни. Тому всебічне виявлення проблем та обґрунтування перспектив подальшого розвитку кооперативних відносин в агросекторі є актуальним, своєчасним, теоретично та практично значимим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні, методичні й практичні питання формування та розвитку кооперативних відносин, кооперативного руху, створення кооперативів на селі були і залишаються предметом наукових досліджень провідних вітчизняних науковців. Свої праці щодо визначення їх сутності, видів, взаємодії учасників, інститутів регулювання, ефективності й конкурентоспроможності функціонування присвятили В.В. Гончаренко, О.А. Довгаль, М.М. Ігнатенко, В.В. Лаврук, О.С. Лаврук, Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, Л.О. Мармуль, В.В. Міракін, А.О. Пантелеймоненко, О.М. Полякова, І.А. Романюк, Н.А. Славіна, О.Г. Шпикуляк, О.В. Шраменко та ін. Також йдеться про цілі колективи науковців – університетів споживчої кооперації, інших науково-

дослідних установ України. Однак виявлення проблем функціонування кооперативних відносин в агросекторі в умовах невизначеності і втрат війни, перспектив їх вирішення з врахуванням переваг впровадження інновацій в усі сфери діяльності, євроінтеграційних можливостей та відповідностей вимагають поглиблених розробок.

Формулювання цілей статті. Метою статті є виявлення проблем сучасного етапу функціонування кооперативних відносин та створення й діяльності кооперативів в аграрному секторі економіки України, встановлення їх конкурентних переваг в умовах невизначеності і втрат війни і на цій основі – обґрунтування перспектив розвитку і пріоритетів державної та міжнародної підтримки, у т.ч. й на євроінтеграційній основі.

Виклад основного матеріалу дослідження. В аграрній економічній науці існує значний інтерес до висвітлення сутності кооперативних відносин в агросекторі та формування кооперативів. Відтак, спостерігається й безліч визначень їх змісту. Насамперед, вони розуміються як добровільні рівноправні відносини з приводу об'єднання ресурсів та зусиль окремих учасників для підвищення ефективності й конкурентоспроможності діяльності та забезпечення кращих умов і якості життя. Інші дослідники пишуть ще простіше, а саме – це відносини з приводу створення та функціонування і розвитку кооперативів [1, с. 52]. Оскільки кооперативні відносини можуть впроваджуватися в усі галузі та види аграрної діяльності, або в різні ланки аграрного й агропромислового відтворення, то існує й значна кількість їх видів.

Згідно традиційних вже визначень, сільськогосподарські кооперативи розуміються як добровільні об'єднання аграрних, особливо дрібних і малих, товаровиробників, пайовиків чи учасників для спільного виробництва, обслуговування, переробки продукції з метою підвищення ефективності, рентабельності, конкурентоспроможності. Вони допомагають підвищити ресурсозабезпеченість та продуктивність використання ресурсів; більшу гнучкість, маневреність та адаптивність до вимог ринку; знизити витрати й

собівартість продукції. В умовах великих втрат внаслідок воєнних дій, довготривалої війни це може бути надійним фактором збереження малого й середнього агробізнесу [2, с. 7].

Також кооперативна діяльність направлена на формування товарних партій для спільної реалізації продукції від малих товаровиробників, у т.ч. на експорт. Споживчі кооперативи є великою підтримкою домогосподарств та селянських господарств, приймаючи надлишки їх продукції на переробку та реалізацію та забезпечуючи досить значні доходи. Кредитні спілки допомагають своїм учасникам вирішувати фінансові проблеми, що в умовах бюджетного дефіциту є дуже цінним вкладом у їх стійкість. Таким чином, кооперативні відносини й сформовані на їх основі кооперативи є запорукою збереження і відтворення діяльності дрібних, малих і середніх аграрних товаровиробників, чинником забезпечення їх фінансово- та виробничо-економічної стійкості на всіх ланках процесу агропромислового відтворення, особливо в умовах невизначеності та війни.

Тому для обґрунтування їх подальших перспектив та пріоритетів стратегічного розвитку велике значення має виявлення можливостей збільшення конкурентних переваг та зменшення проблем функціонування. Для цього необхідно визначити основні сфери прояву кооперативних відносин і кооперативів [3, с. 41]. В агросекторі це виробнича, обслуговуюча, кооперативна і кредитна або фінансово-кредитна. Однак через постійні обстріли цивільної інфраструктури агресором, особливо енергетичної, в сучасних умовах невизначеності та загроз кооперативні відносини торкнулися й енергетичної сфери.

Основні види кооперативних відносин можна розглядати як вертикальні та горизонтальні. Вертикальні кооперативні відносини представлені об'єднаннями учасників послідовних ланок агропромислового відтворення. В агросекторі це аграрні підприємства – виробники сільськогосподарської сировини, переробні підприємства, підприємства логістики й ритейлу. Горизонтальні кооперативні відносини формуються на

основі співпраці між однотипними господарствами (так, фермери об'єднуються для спільного випасу худоби; зберігання продукції; закупівлі добрив; впровадження новітніх технологій точного землеробства; ведення органічного виробництва тощо) [4, с. 36]. Відповідно до сфер діяльності, види кооперативів в агросекторі України представляють:

1. Виробничі кооперативи. Вони утворюються для спільного виробництва продукції, де учасники беруть особисту трудову участь.

2. Обслуговуючі. Це кооперативи, які утворюються для обслуговування основної діяльності або надання послуг як основного виду діяльності – заготівель, реалізації і збуту, логістики і перевезень, постачання сировини і матеріалів тощо. Поділяються на переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні.

3. Споживчі. Це кооперативи, які забезпечують гарантований прийом надлишків продовольчої та іншої сільськогосподарської продукції від домашніх і селянських господарств, а також спрямовані на задоволення потреб членів кооперативу.

4. Кредитні спілки. Це кооперативи в сфері акумуляції грошових коштів та кредитування своїх членів.

5. Енергетичні кооперативи. Це кооперативи, які виникли в роки війни зовсім недавно, для боротьби з блекаутами через російські обстріли на основі об'єднання енергоустановок, енергоресурсів учасниками для наступного використання.

Їх найбільш загальні конкурентні переваги забезпечують пайові внески учасників; їх земельні ресурси та спільна праця; збільшення товарних партій продукції для реалізації. З іншої сторони, це зниження виробничих витрат за рахунок масштабування та підвищення продуктивності ресурсокористування; організація складського й холодильного господарства та логістики; забезпечення логістики; надання фінансових коштів без обтяжливих відсоткових ставок. Також на формування конкурентних переваг впливають принципи здійснення кооперативних відносин. Одночасно, їх

також можна розглядати як конкурентні переваги [5, с. 342].

Це добровільність входу в кооператив та виходу з нього; демократія у прийнятті рішень (один учасник – один голос, незалежно від розміру паю); взаємодопомога та економічна вигода. Однак вона розподіляється пропорційно до того, наскільки активно учасник користується послугами кооперативу. Необхідно зазначити, що наразі в Україні функціонує лише 2300 кооперативів, попри значну фінансову та організаційну підтримку держави, міжнародних програм за всю історію незалежності. Так, це загальні для агросектору програми “Доступні кредити 5 – 7 – 9”. Гровиробники можуть отримати до 90 млн грн, переробні підприємства, включаючи кооперативи – до 150 млн. Пільгове кредитування аграріїв продовжено до 01.03.2027 р., а для агропідприємств прифронтових територій знижено ставки до 1 – 3%.

Суттєвими державними програмами підтримки кооперативів є гранти «Робота». Згідно них підприємства, у т.ч. кооперативи можуть отримати грант до 8 млн грн на створення або розвиток переробки за умови створення нових робочих місць. У сфері садівництва і тепличного господарства гранти досягають, відповідно, 10 млн грн (до 400 тис грн/га) та 7 млн грн. Держава відшкодовує також 25% придбаної техніки вітчизняного виробництва. Існують спеціальні гранти для аграрних кооперативів та малих товаровиробників. Так, через Державний аграрний реєстр (ДАР) можна отримати гранти від ФАО та ЄС обсягом до 1 млн грн або 25 тис дол США.

Наступним напрямом підтримки є меліорація та водокористування. Згідно відповідних програм фінансування, надається компенсація до 50% вартості робіт з реконструкції та будівництва меліоративних систем однак не більше 26500 грн/га. Функціонують і регіональні ініціативи. Програма підтримки кооперативів діє у Черкаській області. Також на засадах підтримки створено та функціонує кооператив ветеранів ЗСУ та їх родин. Проєкт “ГОНОР” від Уряду Канади спрямовано на розвиток стійких та інклюзивних кооперативів.

Однак, незважаючи на теперішні та попередні зусилля, у 2025 р. в Україні було зареєстровано 2300 кооперативів. З них 952 були виробничими (СВК), 1216 – обслуговуючими(СОК), з них 735 були діючими. Відповідно до нового Закону України “Про сільськогосподарську кооперацію” від 2020 р. було створено тільки нових кооперативів, тобто без поділу на обслуговуючі й виробничі. За галузевим спрямуванням переважали молочарські (18,9%) та плодово-ягідні (14,3%), а також ті, що займаються обробіткою землі (18,0%). Загальна їх частка склала 51,2% від загальної кількості. За розміщенням виділяються західні адміністративні області, а також Черкаська й Запорізька, тобто чіткі закономірності не прослідковуються.

Щодо кількості, то вона є вкрай недостатньою. У кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. тільки пайовиків – учасників споживчої кооперації в Україні було 18,6 млн осіб. Саме кооперативи сприяли відродженню економіки у період НЕПу (нової економічної політики). Так, у 1925 р. в Україні діяло 18 тис споживчих кооперативів. Вони забезпечували 60% всього обсягу товарообігу на селі. Проте вони були примусово перетворені на колгоспи, а майно усупільнене в послідуєчий період колективізації. Відродження кооперативного руху в Україні відбулося в часи перебудови. Але мова йшла про мале виробництво товарів народного споживання та надання послуг. Наразі, в сучасній Україні частка сільськогосподарських кооперативів у загальному обсязі ВВП не досягає навіть 1%. Навіть вже згадуваний новий Закон не спонукав до посилення трендів розвитку, хоча ним передбачено можливість прибутковості, спрощення обліку, адаптація до вимог ЄС.

Натомість, у країнах ЄС сільськогосподарські кооперативи показують величезну роль за обсягом частки на аграрних ринках. Зокрема, у Нідерландах вона становить 83%, у Фінляндії – 79%, у Італії та Франції – 50 - 55%. У молочному секторі Данії та Австрії кооперативи контролюють 95 – 97% всього виробництва молока. Тим самим вони виконують свою

найважливішу місію – дати дрібному фермеру роль великого гравця. Фермери через кооперативи диктують ціни та умови збуту своєї продукції. Вони також отримують значне зниження витрат та можливість впроваджувати найсучасніші інновації [6-9]. Кооперативи інвестують мільярди євро в наукові дослідження та екологічні стандарти.

Кооперативи в ЄС сприяють стабільності сільського населення, надаючи робочі місця, не спонукають до виїзду людей в мегаполіси. Прибутки кооперативів надходять на розвиток сільських територій, а не вивозяться в офшори. Тому кооперативи мають всілякі преференції від держав ЄС: зменшення податків, прямі й непрямі виплати, екологічні стимули, підтримку молодих фермерів, операційні програми і витрати, прямі виплати і перерозподіл ресурсів. Європейський позитивний досвід, а також історичний вітчизняний, таким чином, свідчать про виняткову роль кооперативних відносин та кооперативів в агросекторі.

Відтак, постає логічне питання: чому кооперативи в сучасній Україні розвиваються так повільно й непослідовно. Крім названих причин, слід вказати на морально-психологічні насамперед, коли люди, маючи гіркий досвід тяжкої й погано оплачуваної праці в колгоспах, зазнавши усупільнення майна, вкрай упереджено відносяться до будь-яких спроб колективізації або об'єднання [10, с. 153]. Наступною причиною можна назвати не стільки відсутність спеціальної державної фінансової підтримки, але й положення про неприбутковість діяльності, яке було виправлено лише у 2020 р. Також це недостатня обізнаність фермерів про наявні конкурентні переваги кооперативів. Нарешті, це згубний вплив війни на всі підприємницькі ініціативи, втрати агробізнесу, зневіру у майбутньому.

Тому першим кроком до відродження кооперативів в Україні є зміна масової свідомості людей, поведінкової економіки й поведінкових фінансів щодо них; повернення історичної пам'яті на основі поширення правдивої інформації, дорадчих послуг. Наступним є удосконалення інститутів розвитку кооперативних відносин і вже потім – посилення фінансової

підтримки на основі внутрішніх та міжнародних джерел. Розвиток кооперативів для України мав би не тільки велике виробничо- та соціально-економічне значення, а й системоутворююче для агросектору загалом. Саме кооперативи, за європейським прикладом, могли би стати протидією монополії та лобізму агрохолдингів та олігархату, змінити дуальну модель сільського господарства країни, значно підвищити рівень та якість життя на селі, організацію сільських територій.

Перспективними напрямками розвитку кооперативних відносин та кооперативів в Україні визначено: диверсифікацію діяльності; інтеграцію виробництва та його обслуговування; спеціалізацію на нішевих виробництвах і кредитуванні учасників; поглиблену переробку сировини й організацію крафтових виробництв; зосередження на експортній діяльності та участь у післявоєнному відновленні агросектору [11]. До цього слід додати відновлення споживчої кооперації для підтримки домашніх та селянських господарств. З огляду на сучасні втрати й удари війни, надзвичайно перспективним є створення енергетичних та логістично-збутових кооперативів; залучення кооперативів загалом для відтворення сільських громад і сільських територій.

Висновки. Кооперативні відносини означають об'єднання ресурсів та зусиль учасників для підвищення ефективності й отримання вигоди кожному; формування кооперативів. Вони мають велику історію, понад 250 років в Україні та європейський досвід. Однак протягом періоду незалежності кооперативний рух зазнає постійного скорочення, що має значні причини. Вони стосуються морально-психологічної стомленості й негативного досвіду населення від колгоспів; недостатньої обізнаності щодо вигід кооперативних відносин; подолання товарного дефіциту як чинника функціонування споживчої кооперації; недосконалості кооперативного законодавства; відсутності масштабної державної та міжнародної підтримки, у т.ч. фінансової. Подолання вказаних проблем буде сприяти здійсненню перспектив їх розвитку у напрямках диверсифікації діяльності й спеціалізації

виробництва; поглиблення переробки й збільшення експорту; вирішення соціальних проблем села й приєднання до екологічних ініціатив ЄС на основі кліматоорієнтованого й органічного сільського господарства.

Література

1. Саковська О.М. Диверсифікація діяльності як основа розвитку сільськогосподарських кооперативів. *Агросвіт*. 2020. № 7. С. 48-54.
2. Ігнатенко М. М., Леваєва Л. Ю., Мармуль Л. О. Конкурентні переваги як джерела організаційно-економічних пріоритетів розвитку фермерських господарств і сільськогосподарських підприємств. *Агросвіт*. 2020. № 10. С. 4–10.
3. Лаврук В. В., Славіна Н. А., Лаврук О. С. Управління розвитком сільськогосподарських обслуговуючих молочних кооперативів: проблеми та перспективи. *Агросвіт*. 2022. № 9-10. С. 36-43.
4. Мармуль Л.О., Леваєва Л.Ю., Посполіт В.В. Формування конкурентоспроможності аграрних підприємств на засадах фінансово-економічної стійкості та безпеки. *Економічний вісник університету*. 2021. Вип. 48. С. 33-39.
5. Міракін В. В. Зарубіжний досвід розвитку сільськогосподарської кооперації. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2025. Том 10. № 4. С. 340-344.
6. Розвиток підприємництва і кооперації : інституціональний аспект : монографія / Лупенко Ю. О., Малік М. Й., ЗаяцьВ. М. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 432 с.
7. Романюк, І.А., Гаврилюк, В.В. Моделі фінансування інноваційних проєктів у сучасному бізнес-середовищі. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. №12. С. 66-71.
8. Полякова О.М., Шраменко О.В. Кооперативне підприємництво: зміна парадигми. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2019. № 65. С. 96-105.

9. Лупенко, Ю.О., Малік, М.Й., Шпикуляк, О.Г. Теоретико-методологічні засади розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні. *Економіка АПК*. 2021. № 8. С. 31-39

10. Пантелеймоненко А.О., Гончаренко В.В., Довгаль О.А. Участь у сільськогосподарських кооперативах: стимулюючі та стримуючі чинники. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2022. Вип. 8 (41). С. 148-158.

11. Ihnatenko M., Romaniuk I., Levaieva L., Yatsenko V. Managing the efficiency and competitiveness of hotel, restaurant and tourism enterprises in Ukraine during the war. *University Economic Bulletin*. Vol. 18. No. 4. 2023. Pp. 8-16.

References

1. Sakovska, O.M. (2020), “Diversification of activity as the basis for the development of agricultural cooperatives”, *Ahrosvit*, vol. 7, pp. 48-54.

2. Ihnatenko, M.M. Levaieva, L.Yu. and Marmul, L.O. (2020), “Competitive advantages as sources of organizational and economic priorities for the development of farms and agricultural enterprises”, *Ahrosvit*, vol. 10, pp. 4-10.

3. Lavruk, V.V. Slavina, N.A. and Lavruk, O.S. (2022), “Management of the development of agricultural service dairy cooperatives: problems and prospects”, *Ahrosvit*, vol. 9-10, pp. 36-43.

4. Marmul, L.O. Levaieva, L.Yu. and Pospolit, V.V. (2021), “Formation of competitiveness of agrarian enterprises on the basis of financial and economic stability and security”, *Ekonomichnyj visnyk universytetu*, vol. 48, pp. 33-39.

5. Mirakin, V.V. (2025), “Foreign experience in the development of agricultural cooperation”, *Ukrainskyi zhurnal prykladnoi ekonomiky ta tekhniky*, vol. 10, no. 4, pp. 340-344.

6. Lupenko, Yu.O. Malik, M.Y. Zaiats, V.M. et al. (2016), *Rozvytok pidpryemnytstva i kooperatsii: instytutsionalnyi aspekt* [Development of entrepreneurship and cooperation: institutional aspect], NNTs “IAE”, Kyiv,

Ukraine.

7. Romaniuk, I.A. and Havryliuk, V.V. (2024), “Models of financing innovative projects in the modern business environment”, *Investytsii: praktyka ta dosvid*, vol. 12, pp. 66-71.

8. Poliakova, O.M. and Shramenko, O.V. (2019), “Cooperative entrepreneurship: a paradigm shift”, *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*, vol. 65, pp. 96-105.

9. Lupenko, Yu.O. Malik, M.Y. and Shpykuliak, O.H. (2021), “Theoretical and methodological foundations of the development of agricultural cooperation in Ukraine”, *Ekonomika APK*, vol. 8, pp. 31–39.

10. Panteleimonenko, A.O. Honcharenko, V.V. and Dovhal, O.A. (2022), “Participation in agricultural cooperatives: stimulating and restraining factors”, *Tsentrlnoukrajnskyi naukovyi visnyk. Ekonomichni nauky*, vol. 8 (41), pp. 148-158.

11. Ihnatenko, M. Romaniuk, I. Levaieva, L. and Yatsenko, V. (2023), “Managing the efficiency and competitiveness of hotel, restaurant and tourism enterprises in Ukraine during the war”, *University Economic Bulletin*, vol. 18, no. 4, pp. 8-16.

Отримано редакцією журналу / Received: 15.03.26

Прорецензовано / Revised: 18.03.26

Схвалено до друку / Accepted: 20.03.26